

ORGANIZACJA PREFEKTURY ANNONY W OKRESIE PRYNCYPATU

WOJCIECH WIERZBICKI

ABSTRACT: (The organisation of the prefecture of annona during the principate): Standing at the head of the grain administration, the equestrian prefect (*praefectus annonae*) was responsible during the early Empire for the process of supplying the capital with grain – the main staple of the Eternal City's inhabitants' diet. The article outlines the organisational background to the whole project, as well as the personal involvements of various emperors because of the political importance of the process of supplying Rome with grain.

KEYWORDS: annona, prefecture of annona, Roman administration, grain supply

SŁOWA KLUCZOWE: annona, prefektura annony, administracja rzymska, zaopatrzenie w zboże

W czasie swoich długich rządów cesarzowi Augustowi przypadło w udziale kilkukrotne zmierzenie się z problemem aprowizacji Rzymu – największego miasta w basenie Morza Śródziemnego. Trudności te występowały w całym okresie rozkwitu Wiecznego Miasta, a w szczególności, kiedy miasto przestało być samowystarczalne. Decyzje polityczno-administracyjne podejmowane przez Augusta w największym stopniu wpłynęły na rozwój Cesarstwa, tworząc silne podstawy władzy princepsa oraz legitymizując pryncypat.

Utworzenie nowej administracji odpowiedzialnej za kwestie aprowizacji stolicy – *officium annonae*¹ – stanowiło niejako dopełnienie osiągnięć cesarza Augusta. Pozostałe z tzw. wielkich prefektur, jak to określił Robert Sablayrolles („Les grandes préfectures équestres”), powstały wcześniej². Prefektura annony została ostatecznie uformowana przez cesarza w ostatnich latach jego długoletnich rządów, to znaczy między 7 a 14 r. Z całą pewnością decyzja ta była odpowiedzią na różnego rodzaju problemy o charakterze administracyjnym i logistycznym, z którymi władca musiał się zmierzyć, o czym kilkukrotnie informował w autopanegiryku³. Nowo powstała administracja odgrywała także kluczową rolę w prowadzonej przez niego polityce, gdyż to właśnie on, a nie, jak w przypadku instytucji republikańskich, senat, kontrolował działania najważniejszych organów państwa.

Podczas lektury autorów antycznych można odnieść wrażenie, że cesarz niechętnie osobiście uczestniczył w procesie aprowizacji stolicy, gdyż zdawał sobie sprawę z odpowiedzialności i konsekwencji w postaci niezadowolenia ludu⁴. W autopanegiryku August udzielił jednoznacznej odpowiedzi w kwestii własnego zaangażowania w aprowizację stolicy: „Nie uchylałem się od obowiązku nadzoru nad dostarczaniem zboża podczas wzrostu braków w zaopatrzeniu i tak zaaranżowałem wszystko w ciągu paru dni, że uwolniłem całe miasto od dręczącego

¹ Sformułowanie *tabellarius ex officio annonae* (CIL VI 8473) jest potwierdzone w inskrypcji z Rzymu, datowanej na drugą połowę I w.

² Sablayrolles 1999, 352.

³ *Mon. Anc.* 15. Więcej na ten temat zob. m.in. Scardigli 1983, 121–123; Eck 2007, 2. Na temat zaginionej autobiografii Augusta zob. Cooley 2009, 70.

⁴ Wśród relacji autorów antycznych między innymi Swetoniusz przytacza wydarzenia, które były wynikiem nieurodzaju. Rozwścieczony lud rzucał resztkami chleba w kierunku cesarza Klaudiusza, a ten musiał pod eskortą gwardii pretoriańskiej schronić się na Palatynie (Suet. *Claud.* 18.2). Także Tacyt opisywał rozruchy w teatrze, kiedy to lud protestował przeciwko wysokim cenom zboża za czasów Tyberiusza (Tac. *Ann.* VI 13).

je wówczas strachu i niebezpieczeństwa na swój własny i administracji koszt”⁵. W passusie tym należy zwrócić uwagę na dwa elementy. Po pierwsze terminologię, którą posłużył się August. Kilukrotnie w *Monumentum Ancyranum* znajdują się informacje, że działalność cesarza została sfinansowana z jego własnych środków (*impensa et cura mea*). Władca występuje w tym przypadku jako gwarancja utrzymania wprowadzonego przez siebie porządku polityczno-społecznego. Niejednokrotnie był on zmuszony angażować się na różnych płaszczyznach. Po drugie przypadki, w których cesarz interweniował w proces aprowizacji Wiecznego Miasta w pierwszych latach swoich rządów, zdarzały się sporadycznie⁶.

Jedną z najważniejszych zmian wprowadzonych przez Augusta było obsadzenie administracji centralnej przedstawicielami stanu ekwickiego (*ordo equester*), co stanowiło zasadniczą innowację w porównaniu ze zdominowaną przez stan senatorski administracją republikańską⁷. Princeps ograniczył w ten sposób wpływ zamożnych rodów senatorskich, a jednocześnie zagwarantował sobie bezpośrednią kontrolę nad nowo mianowanymi urzędnikami. W opinii Swetoniusza działania podejmowane przez Augusta spowodowane były dopuszczeniem szerszej grupy obywateli do rządów⁸. Przeniesienie niektórych kompetencji państwowych na członków stanu ekwickiego odnotował także Tacyt, który wśród ich zadań wyliczył dostawy zboża (*frumenta*), nadzór nad pieniędzmi z podatków publicznych (*pecuniae vectigales*) oraz inne dochody publiczne (*cetera publicorum fructuum*)⁹. Podobną informację przekazał Kasjusz Dion, który ponadto umiejscowił prefekta annony (*praefectus annonae*) wraz z prefektem wigilów (*praefectus vigilum*) – odpowiedzialnym za bezpieczeństwo na ulicach Rzymu – tuż po prefektach pretorianów (*praefecti praetorio*) w hierarchii urzędników o statusie ekwickim¹⁰.

Bazą źródłową do rekonstrukcji roli prefekta annony są niemal wyłącznie teksty epigraficzne. Urząd ten nie był natomiast przedmiotem zainteresowania antycznych autorów¹¹. Wyjątek stanowi w tym przypadku tekst Seneki adresowany do jednego z prefektów annony – Pompejusza Paulinusa – prywatnie prawdopodobnie teścia autora¹². Seneka w *De brevitae vitae*, oprócz moralizatorskich fragmentów dotyczących przemijania i kruchości życia, odniósł się do problemów, z jakimi musiał się mierzyć stojący na czele administracji prefekt annony. W korespondencji tej wspomina chociażby: „Nie myśl, że nie ma różnicy, czy będziesz sobie głowę suszył o to, by zboże przechować w stanie nie naruszonym; by nie było szachrajstwa lub niedbalstwa dostawców przy zsypywaniu do składów; by nie nasiąkało wilgocią, nie zbutwiało

⁵ *Mon. Anc.* 5.2; tłum. A. Zielińska.

⁶ Sam August w propagandowym wykazie swoich czynów odnotowuje zakup zboża w czasie pełnienia swojego 11. konsulatu – w 23 r. p.n.e. (*Mon. Anc.* 15.1) – a w trakcie 13. konsulatu – w 2 r. p.n.e. (*Mon. Anc.* 15.4) – wspomina o rozdawnictwie zarówno pieniędzy, jak i publicznego zboża. Kienast 2004, 63–64; Awianowicz 2019, 235–240.

⁷ Brunt 1983; Eck 2002, 143–144.

⁸ Wśród funkcji publicznych, wprowadzonych przez Augusta, Swetoniusz wyliczył: dozór nad robotami publicznymi (*cura operum publicorum*), drogami (*cura viarum*), wodami (*cura aquarum*), korytem Tybru (*cura alvei Tiberis*) oraz rozdawnictwo zboża (*cura frumenti populo dividundi*) (Suet. *Aug.* 37,1).

⁹ Tac. *Ann.* IV 6.

¹⁰ Cass. Dio LII 24.6. Więcej na ten temat: Alföldy 1998, 166–178; Sawiński 2016, 167.

¹¹ Na temat szczegółowych rozważań prozopograficznych dotyczących prefektów annony zob. przede wszystkim Pavis d’Escurac 1976, 309–446; Demougin 2003; Caldelli 2020, 5–72.

¹² *PIR*² P 634. Żoną Seneki była Pompeja Paulina (*PIR*² P 678), prawdopodobnie córka Pompejusza Paulinusa.

i nie porosło; by jego ilość zgadzała się pod względem miary i wagi z wykazem”¹³. Fragment ten wskazuje, że problemy związane z procesem aprowizacji były zjawiskiem powszechnym i to właśnie prefekt annony odpowiedzialny był za szczegółową kontrolę sprowadzanego do Rzymu zboża. Autor zaznaczył dość wyraźnie, że nierzadko dochodziło do malwersacji ze strony dostawców, którzy byli prywatnymi właścicielami okrętów (*navicularii*)¹⁴. Z drugiej strony system ten opierał się właśnie na wysokim udziale sektora prywatnego i to indywidualni handlarze zapewniaли regularne dostawy zboża do włoskich portów¹⁵. Państwowa kontrola administracyjna tego procesu rozpoczynała się dopiero od przeładunku statków przybywających z prowincji¹⁶.

Innego rodzaju przeciwności, o których wspomina Seneka, rodziło przechowywanie zboża w spichlerzach (*horrea*), które oprócz kilku składów państwowych w zdecydowanej większości znajdowały się w rękach zamożnych rodów senatorskich¹⁷. Z perspektywy czasu fakt, że administracja centralna nie miała całkowitej kontroli nad procesem sprowadzania pożywienia do stolicy, wydaje się problematyczny. Stąd też nie powinno stanowić zaskoczenia, że prefekt – człowiek sprawujący pieczę nad aprowizacją Miasta – narażony był na gniew ludu, podobnie jak cesarz¹⁸. Seneka także w tym kontekście zwraca się bezpośrednio do Pompejusza Paulinusa, przedstawiając niepożądane rezultaty niedoboru pożywienia: „Zastanów się dalej, na jakie niepokoję narażasz siebie, kładąc na swe barki taki ogrom ciężaru. Masz do czynienia z żołądkiem ludzkim, a wygłodzone społeczeństwo ani się nie liczy z rozumem, ani się nie da złagodzić nakazem słuszności, ani ubłagać żadną prośbą”¹⁹. Traktat Seneki dostarcza jeszcze jedną ciekawą informację w kontekście działalności prefektury annony. Autor przytacza przykład szczegółowej kompetencji prefekta annony: „Ty wprawdzie prowadzisz rachunki światowładnego imperium” (*tu quidem orbis terrarum rationes administras*)²⁰. Na tej podstawie należy sądzić, że to właśnie prefekt zarządzał finansowym aspektem całego procesu aprowizacji i dysponował według potrzeby pieniędzmi pochodzącymi z *fiscus frumentarius*, wprowadzonego w czasach Fla-

¹³ Sen. *Brev. Vit.* 19.1; tłum. L. Joachimowicz.

¹⁴ Giardina 1997, 318–319; Erdkamp 2015, 189.

¹⁵ Historycy kwestionują wysoki udział kontroli państwowej nad annoną. Temat ten poruszony został chociażby przez Garnsey 1988, 78; Geraci 1994, 279; Kessler, Temin 2007, 314; Lo Cascio 2007.

¹⁶ Na temat różnic wśród historyków dotyczących czynnika „państwowego” w procesie aprowizacji Rzymu zob. Casson 1980, 22–23.

¹⁷ Rickman 1998; Rickman 2002; Vera 2008. W autopanegiryku August odniósł się do rozdawnictwa zboża ze swojego prywatnego spichlerza oraz ze swojej ojcowizny (*ex horreo et patrimonio meo*) (*Mon. Anc.* 18.1). Passus ten dowodzi, że niektóre ze spichlerzów były własnością państwa, choć cesarz dysponował także własnymi dobrami, odziedziczonymi po swoim adopcyjnym ojcu. Wydarzenie, o którym wspomina August, miało miejsce za konsulatu Gnaeus i Publius Lentulusów, to znaczy w 18 r. p.n.e. Z kolei Tacyt, opisując samowolną wyprawę Germanika do Egiptu, mimo obowiązujących od czasów pierwszego princepsa zwyczajów zakazujących członkom stanu senatorskiego wjazdu do tej prowincji bez zgody cesarza, wspominał o funkcjonowaniu w Aleksandrii państwowych spichlerzy (*Tac. Ann.* II 59). Wspomniany zwyczaj Tacyt określił jako tajemnicę dominacji (*dominationis arcana*). Egipt, z uwagi na kluczową rolę w procesie aprowizacji Rzymu, zajmował specjalne miejsce w administracji cesarskiej i funkcjonował na nieco innych zasadach niż pozostałe z prowincji cesarskich czy też *populi Romani* (*publicae*). Szczegółowo o kompetencjach ekwickich administratorów Egiptu zob. Brunt 1975.

¹⁸ Warto odwołać się do przykładu *praefectus annonae* z okresu rządów cesarza Kommodusa – Papiriusza Dionizjusza (*PIR*² A 1567), któremu to Kasjusz Dion przypisał zasługi w obaleniu Kleandra (Cass. Dio LXXII 13.2).

¹⁹ Sen. *Brev. Vit.* 18.5.

²⁰ Sen. *Brev. Vit.* 18.3. Zob. m.in. Kłodziński 2024, 112.

wiuszy²¹. Wśród innych kompetencji tego urzędu wymienia się także te o charakterze jurysdykcyjnym, które posiadali także inni prefekci²². Należy także przyznać rację stwierdzeniu Petera Herza, według którego *praefectus annonae* z racji pełnienia swojego urzędu posiadał największą wiedzę na temat zbiorów oraz możliwości eksportu zboża z prowincji, co w znaczący sposób wpływało na organizację pracy *officium annonae* przez kolejne miesiące czy też lata²³.

Standardy funkcjonowania prefektury annony, wypracowane przez Augusta, nie uległy większym zmianom w okresie panowania kolejnych princepsów²⁴. Jako innowację w tym systemie należy potraktować włączenie za rządów Septymiusza Sewera nadzoru nad dostawami oliwy, a także zastąpienie zboża chlebem oraz rozdawnictwo mięsa zapoczątkowane przez Aureliana²⁵.

W kontekście funkcjonowania *officium annonae* należy zastanowić się nad urzędnikami, którzy pozostawali w dyspozycji prefekta annony. Biorąc pod uwagę fakt, jak sprawnie i efektywnie funkcjonowała ta administracja, liczba personelu administracyjnego wydaje się stosunkowo niewielka. Prefektura annony nie odbiegała jednak znacząco pod tym względem od innych działów administracyjnych Imperium Romanum. Aparat biurokratyczny Cesarstwa Rzymskiego opierał się na wyspecjalizowanych urzędnikach, lecz ich liczba nigdy nie była przytłaczająca²⁶. Jak słusznie zauważyła Henriette Pavis d'Escurac, administracja w starożytności nie mogłaby należycie funkcjonować, gdyby nie wyspecjalizowany personel pochodzenia niewolniczego, z zastrzeżeniem, że termin odnosi się zarówno do niewolników, jak i wy-

²¹ Höbenreich 1997, 44–45. Finansowego aspektu, o którym pisał Seneka, nie należy łączyć ze ścieżką kariery ekwitów (*procurator a rationibus–praefectus annonae–praefectus Aegypti*), gdyż schemat ten utrwalił się w II w., natomiast Pompejusz Paulinus sprawował urząd prefekta w czasach rządów Nerona. Karol Kłodziński wymienił siedmiu ekwitów, którzy przeszli trójstopniową, krańcową ścieżkę awansu dla członków *ordo equester*. Więcej na ten temat zob. Kłodziński 2024, 265.

²² Homo 1930, 315; Ravizza 2020, 67–68; Biccari 2021; Tarwacka, Zabłocki 2021, 146. Patrycja Kudzin uważa, że *praefectus annonae* posiadał kontrolę nad przedsiębiorcami, np. piekarzami. Stanowisko to odwołuje się do przekazu Aureliusza Wiktora, który pisał o utworzeniu przez Trajana kolegium młynarzy (Aur. Vict. *Caes.* 13.5), zob. Kudzin 2019, 96. Wydaje się prawdopodobne, że pierwsi prefekci annony nie posiadali takich wpływów. Świadectwem sądowniczych kompetencji prefekta annony jest brązowa tablica z Bejrutu (*CIL* III 14165 = *ILS* 6987), która zawiera rozporządzenie prefekta w sprawie sporu *navicularii* z miasta Arles. Więcej na ten temat zob. Rickman 1980, 91; Herz 1988, 74.

²³ Herz 1988, 78; Ravizza 2020, 65. Werner Eck w swoim artykule dotyczącym kompetencji prefekta annony określał go mianem „Ein Superminister im Imperium Romanum”, zob. Eck 2006. W opinii Paula Erdkamp wśród szerokich kompetencji prefekta annony istniał wyjątek w postaci ograniczonych możliwości zarządzania zbożem pochodzącym z Egiptu, zob. Erdkamp 2005, 252. Według José Remesala Rodrigueza prefekt annony kontrolował także zboże wykorzystywane przez wojsko w różnych częściach Imperium Romanum, zob. Remesal Rodriguez 2002, 77–78.

²⁴ Na temat znaczących zmian tej zasady, które miały miejsce w III w. zob. Christol 2018.

²⁵ *HA Sev.* 23.2; *Epit. de Caes.* 36.6. Nie należy wykluczać, że dochodziło także do mniej znaczących zmian w organizacji systemu zapoczątkowanego przez Augusta, jak chociażby fakt rozdawnictwa ludowi pieniędzy *stricte* na zakup zboża, który przypisał Probusowi autor *Historia Augusta* (*HA Prob.* 19.1). W kontekście cesarza Aureliana warto z kolei pochylić się nad fragmentem jego biografii także wchodzącej w skład *Historia Augusta*, który przypisuje kontrolę nad dostawami zboża w tym okresie prefektowi miasta (*HA Aurel.* 47.1), co może odnosić się do czasów współczesnych autorowi, kiedy to nastąpił wzrost kompetencji senatorskiego urzędu *praefectus Urbi*. Ponadto autor *Historia Augusta* posługiwał się w niektórych przypadkach zamiennie terminami *praefectus annonae* oraz *praefectus annonae Urbis*. Więcej na temat zmian w organizacji *cura annonae* zob. Oliva 1930, 268; Geraci 2018. Na temat annony rzymskiej w okresie późnego cesarstwa zob. również Olszaniec 2019. W kontekście zmian systemu annony rzymskiej należy odwołać się także do terminu *annona militaris* – zob. przede wszystkim Remesal Rodriguez 1986.

²⁶ Goodman 2012, 95; Alston 2014, 339; Kłodziński 2024, 26–27.

zwolenców²⁷. Nie inaczej wyglądała sprawa zarządzania prefekturą annony. W przypadku jej personelu administracyjnego można dokonać rozróżnienia na ludzi stacjonujących w Rzymie i pracowników w dwóch głównych portach italskich – Puteoli (dzisiejsze Pozzuoli w Kampanii) oraz Ostii. Do momentu rozbudowy portu w Ostii to właśnie Puteoli stanowiło główną bazę dla przyływających z prowincji okrętów ze zbożem²⁸. Wśród wysokiej rangi wyzwoleńców, którym H. Pavis d’Esurac przypisała kompetencje kierownicze (*chefs de bureaux*)²⁹, należy wymienić poświadczony w materiale epigraficznym od czasów Flawiuszy urząd *adiutor*³⁰, który za rządów Antoninów przybrał formę *adiutor ab annonae*³¹. Urzędnika tego klasyfikuje się jako najważniejszą osobę w całej administracji annony, tuż za prefektem. W przypadku urzędu adiutora istnieje wątpliwość, czy w trakcie pełnienia swojej służby, podobnie jak prefekt, pozostawał w stolicy³², czy też wśród jego kompetencji leżało podróżowanie po imperium i organizowanie transportu w prowincjach. Zagadkowa w tym kontekście wydaje się postać Sekstusa Juliusza Possessora, ostatniego z sześciu znanych *adiutores*, który w odróżnieniu od swoich poprzedników był wolno urodzony. Na temat jego zadań związanych z aprowizacją stolicy informacji dostarczają dwie inskrypcje, które tytułują go *adiutor praefecti annonae*³³ oraz *adiutori Ulpia Saturnini praef(ecti) annon(ae)*³⁴. Obydwie inskrypcje przybliżają jego karierę wojskową, lecz inaczej charakteryzują zakres jego kompetencji. W świetle inskrypcji pochodzącej z miasta Mactaris na terenie Afryki Prokonsularnej (obecnie Maktar w Tunezji) Possessor był odpowiedzialny za spichlerze w Ostii oraz w Portus Augusti (*ad horrea Ostiensia et Portuensia*)³⁵. Inskrypcja ta dodatkowo zawiera informację o pełnieniu przez Possessora funkcji *proc(urator) Aug(usti) Ostis ad annonam* oraz *proc(urator) Aug(usti) Alexandriae ad Mercurium*. Sugerować to może, że Possessor jako *adiutor* przebywał w miejscach szczególnie ważnych z perspektywy transportu morskiego zboża (Ostia, Portus, Aleksandria). Więcej szczegółów na temat kompetencji tego urzędu dostarcza inskrypcja wystawiona Possessorowi w hiszpańskim mieście Hispalis (dzisiejsza Sewilla): *ad oleum Afrum et Hispanum recensendum item solamina transferenda item vecturas naviculariis exsolvendae*³⁶. Według Pascala Arnauda funkcje przypisywane Possessorowi, czyli zorganizowanie transportu oraz wypłacenie pieniędzy przewoźnikom, były w użyciu w przypadku występowania niedoborów w stolicy³⁷. Hipoteza ta wydaje

²⁷ Pavis d’Esurac 1974, 299.

²⁸ Frederiksen 1981; Camodeca 1994, 103–115.

²⁹ Pavis d’Esurac 1974, 301.

³⁰ *CIL* VI 8470.

³¹ *CIL* VI 33730. Boulvert 1970, 151; Pavis d’Esurac 1976, 381–389; Caldelli 2020, 11.

³² Historycy łączą miejsce urzędowania prefekta annony, tzw. *statio annonae*, z terenem, na którym obecnie znajduje się katolicki kościół Santa Maria in Cosmedin. Temat ten poruszył m.in. Gros 2001, 108–109. Według W. Ecka *praefectus annonae* w oczywisty sposób związany był ze stolicą Imperium Romanum, co w opinii niemieckiego historyka nawiązuje do podobnych zasad funkcjonowania senatorskiego urzędu *praefectus Urbi*, zob. Eck 2000, 206.

³³ *AE* 1983, 976 = *AE* 1987, 1026.

³⁴ *CIL* II 1180.

³⁵ Na podstawie tekstu inskrypcji z Mactaris (*AE* 1983, 976 = *AE* 1987, 1026) możliwe jest stwierdzenie, że Possessor pochodził właśnie z tego afrykańskiego miasta. Wskazuje na to chociażby dedykacyjna formuła: *Apollini Patrio Avg(usto)*. Więcej na ten temat zob. Charles-Picard 1968.

³⁶ *CIL* II 1180. Więcej na temat działalności Possessora w hiszpańskiej Betyce zob. Remesal Rodriguez 1991.

³⁷ Arnaud 2016, 143–149.

się warta uwagi, chociażby ze względu na okoliczności, w których *adiutor* spełniał swoją misję. Possessor prawdopodobnie wykonywał te obowiązki w okresie wspólnych rządów Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa, stąd też wzmożone wysiłki państwa w obliczu przygotowań do partyjskiej wyprawy Werusa. Warto też zwrócić uwagę, że wśród kompetencji urzędnika podlegającego prefektowi annony znajdowało się również zapewnienie transportu oliwy, która, jak już wspomniano, na stałe weszła pod kontrolę *officium annonae* w czasach Sewerów.

Innym przykładem wysoko postawionych urzędników wyzwoleńców byli stacjonujący w Ostii *procuratores*, do których należał poświadczony w materiale epigraficznym Klaudiusz Optatus³⁸. O zaangażowaniu jego urzędu w proces zaopatrywania stolicy Imperium Romanum w zboże świadczy umieszczenie kłosa pszenicy na reliefie wspomnianej inskrypcji. W przypadku Puteoli nowe odkrycia epigraficzne w sposób znaczący rozszerzyły stan badań nad administracją tego starożytnego portu³⁹. Natomiast tylko na terenie współczesnego Pozzuoli potwierdzono funkcjonowanie urzędnika *proximus comm(entariorum) ann(onae)*⁴⁰. Wydaje się prawdopodobne, że także w pozostałych ośrodkach związanych z transportem zboża na terenie Italii funkcjonowało podobne stanowisko, związane ze specjalistyczną archiwizacją dokumentów⁴¹.

Wśród wyzwoleńców zaangażowanych w działalność *officium annonae* należy wyróżnić także tych związanych z finansowym aspektem całego procesu, czyli pracowników *fiscus frumentarius*. Do ich grona zaliczyć można *tabularii*⁴², *a libellis*⁴³ oraz *dispensatores*⁴⁴, przy czym ostatni z wymienionych potwierdzeni są tylko w Ostii. Ponadto to właśnie z tego miasta pochodzi wzmianka o działalności *praepositus mensae nummulariae*⁴⁵. W przypadku *dispensatores*, wśród których zdecydowaną większość stanowili niewolnicy, należy wspomnieć o *dispensatores annonae*⁴⁶, *dispensatores a frumento*⁴⁷ czy też *dispensatores ad frumentum*⁴⁸.

Ostatnią, lecz prawdopodobnie najbardziej liczną grupę podlegającą prefektowi annony stanowili pracownicy spichlerzy, wśród których dominowali niewolnicy. Z uwagi na ich status społeczny zachowało się niewiele materiału źródłowego na ich temat. W źródłach epigraficznych pracownicy ci określani są jako *vilici*⁴⁹, *horrearii*⁵⁰ oraz *custodes*⁵¹. Posiadali oni oddzielne, ściśle określone kompetencje, co po raz kolejny obrazuje sposoby zarządzania całym procesem aprowizacji Rzymu. *Vilicus* odpowiadał za administracyjne zarządzanie spichlerzem,

³⁸ CIL XIV 163. Aldrete, Mattingly 1999, 188.

³⁹ Przykłady takich inskrypcji: AE 2008, 666 (*proc. Aug(usti) r[ationis] Putiolanae ab ann[ona]*) oraz AE 2010, 1809 (*proc. ad annonam Puteolis*). Więcej na ten temat zob. m. in. Alföldy 2012.

⁴⁰ CIL X 1729.

⁴¹ Pavis d'Escurac 1974, 304.

⁴² CIL VI 8476; CIL VI 8477.

⁴³ CIL VI 847; CIL VI 8475.

⁴⁴ CIL VI 544; CIL VI 634.

⁴⁵ CIL XIV 2045. Gérard Boulvert wiązał działalność niewolników w administracji państwowej, a w szczególnej mierze w administracji finansowej z brakiem osobowości prawnej („l'absence de personnalité juridique”) i na tej podstawie formułował wnioski o pierwszeństwie niewolników w administracji finansowej, zob. Boulvert 1970, 430.

⁴⁶ CIL XIV 2834; CIL VI 8472.

⁴⁷ CIL XIV 2833; CIL X 1562.

⁴⁸ CIL III 333.

⁴⁹ CIL VI 4226.

⁵⁰ CIL VI 33746.

⁵¹ CIL VI 9470.

horrearius pełnił funkcję dozorcę, z kolei *custos* sprawował straż nad spichlerzem, zarówno w dzień, jak i w nocy⁵². Oprócz wyżej wymienionych funkcjonariuszy istniała także grupa ludzi, która obsługiwała statki ze zbożem czy też z amforami z oliwą. Pracownicy ci oprócz wyładunku przeprowadzali też kontrolę administracyjną, która stanowiła bez wątpienia ważny etap w całym procesie. O próbach oszustw oraz niedbalstwie dostawców pisał do Pompejusza Paulinusa cytowany wcześniej Seneka⁵³.

W tym miejscu nieco więcej należy także powiedzieć na temat skali całego procesu aprowizacji Rzymu, a także związanej z tym logistyki. Wśród badaczy istnieją różne poglądy na temat ludności miasta nad Tybrem w okresie schyłku republiki i ustanowienia cesarstwa⁵⁴. Hipotezy te bazują w głównej mierze na materiale źródłowym związanym właśnie z transportem zboża, a także liczbą mieszkańców stolicy, która była uprawiona do otrzymywania państwowego zboża. Bez wątpienia ulegała ona zmianie na przestrzeni lat, jak chociażby odnotowana przez Swetoniusza jeszcze w czasach rządów Cezara zmiana liczby osób uprawnionych do pobierania danin zboża państwowego (*frumentum e publico*) z poziomu 320 tysięcy do 150 tysięcy⁵⁵. Z kolei w *Res Gestae Divi Augusti* August wspomina o 100 tysiącach mężów uprawnionych do otrzymywania zboża w 18 r. p.n.e.⁵⁶ Wydaje się prawdopodobne, że dla zapewnienia ciągłości tego procesu liczba ta była w jakiś sposób uregulowana – o istnieniu rejestru (*incisus*) wspominał Seneka, lecz w autopanegiryku August przytoczył także inne dane liczbowe⁵⁷. Dodał on ponadto informację, że zdarzało mu się przeznaczyć zboże większej liczbie ludzi, niż to było podane (*tum pluribus multo*)⁵⁸. Niezależnie od liczby osób pobierających państwowe zboże należy założyć, że wspomniany rejestr obejmował wyłącznie mężczyzn, obywatele rzymskich na stałe zamieszkujących stolicę, a jego podstawą były przeprowadzone przez Cezara i Augusta spisy ludności⁵⁹.

Nie sposób zajmować się tematem rzymskiej annony bez próby oszacowania ilości zboża, które płynęło do Rzymu z prowincji. Transportu rzymskiej annony – jako jednej z głównych kompetencji prefekta – nie należy ograniczać wyłącznie do Afryki Prokonsularnej oraz Egiptu, o czym wspominał między innymi Pliniusz Starszy. Jego szczegółowy opis prowincji, które dostarczają Rzymowi zboża, oprócz wspomnianych, obejmował także Galię i Trację (Cherso-

⁵² Pavis d'Escurac 1974, 307.

⁵³ Sen. *Brev. Vit.* 19.1. Pracownicy portowi w trakcie pracy zostali przedstawieni na reliefie pochodzącym z Portus Augusti, przechowywanym obecnie w Musei di Villa Torlonia w Rzymie (katalog nr 338; *CIL* XIV 2033). Szczegółowe informacje na temat funkcjonowania administracji portowej zob. Houston 1980.

⁵⁴ Wyniki ustaleń historyków dotyczących populacji Rzymu zob. m.in. Lo Cascio 2001, 195; Ruciński 2007, 295–296. Oprócz obliczeń związanych z rzymską annoną historycy powołują się także na gęstość zabudowy Rzymu w tym okresie.

⁵⁵ Suet. *Jul.* 41.3. Temat ten poruszył także Kasjusz Dion, lecz zamiast danymi liczbowymi – tak jak to zrobił Swetoniusz – ograniczenie ludzi uprawnionych do rozdawnictwa zboża określił mianem redukcji o połowę (Cass. Dio XLIII 21.4).

⁵⁶ *Mon. Anc.* 18.1.

⁵⁷ Sen. *Ben.* 4.28.2; *Mon. Anc.* 15.4.

⁵⁸ *Mon. Anc.* 18.1.

⁵⁹ Suet. *Jul.* 41.3; Suet. *Aug.* 40.2. Virlouvet 2009. Wedle szacunków Petera Temina tylko 15–30 procent sprowadzanego do Rzymu zboża było następnie przeznaczone do publicznego rozdawnictwa, zob. Termin 2006, 137. Duża część tego zboża przeznaczona była także na potrzeby pozostałych miast italskich (*HA Marc.* 11.3).

nez), Sycylię, Sycylię oraz Betykę⁶⁰. Nie uwzględnił on w swoim opisie ilości zboża pozyskiwanego z owych obszarów i nie ma podstaw, by sądzić, że w okresie pryncypatu któraś z tych prowincji miała większe znaczenie niż Egipt oraz Afryka⁶¹. Późnoantyczne źródło *Epitome de Caesaribus* wspomina o 20 milionach miar (*modii*) ziarna w czasach Augusta, które wypływały do stolicy imperium z Aleksandrii⁶². Ze względu na brak innych tak konkretnych świadectw źródłowych historycy uznają tę liczbę za adekwatną, a ponadto łączą ją z rozważaniami Józefa Flawiusza. Żydowski historyk okresu flawijskiego przytoczył, że dzięki Afryce: „osiem miesięcy żywi się ludność Rzymu”, a co za tym idzie Egipt: „dostarcza Rzymowi zboża na cztery miesiące”⁶³. Mając świadomość, że między cytowanymi źródłami występuje znacząca różnica czasu, w literaturze przedmiotu przytacza się jednak wyniki tych spekulacji – jeśli Egipt dostarczał 20 milionów *modii* do Rzymu, to Afryce Prokonsularnej przypisuje się dwukrotność tej liczby. Wyniki te należy rozpatrywać z pewną dozą nieufności, chociażby ze względu na to, że późnoantyczny autor *Epitome de Caesaribus* odwoływał się do czasów Augusta, czyli początków eksploatacji Egiptu przez Rzymian, natomiast Józef Flawiusz pisał swoją historię wojny żydowskiej z perspektywy panowania Wespazjana oraz jego synów. Zdobycie Egiptu przez Rzym bez wątpienia zwiększyło możliwości importu zboża, tym bardziej że szybko przyjęło się określanie żyznych terenów nad Nilem mianem żywiciela stolicy (*Aegyptum in provinciae formam redactam ut feraciorem habilioremque annonae urticae redderet*)⁶⁴. Pogląd, że Rzymianie wyzyskiwali nową prowincję na niesamowitą skalę, podzielał między innymi Tadeusz Kotula⁶⁵. Na uwagę zasługuje też informacja podana przez Tacyta, który uważał, że już w czasach Tyberiusza skala procesu aprowizacji stolicy znacząco przewyższała osiągnięcia poprzedniego władcy⁶⁶. Nie ulega wątpliwości, że udział zboża pochodzącego z terenów Italii nie odgrywał już znaczącej roli w tym okresie, stąd też refleksja Kasjusza Diona: „Praktycznie bowiem całe zboże używane przez Rzymian było importowane”⁶⁷. Historycy sceptycznie podchodzą także do relacji autora *Historia Augusta*, który przywołując czasy Sewerów, przedstawił 75 tysięcy miar zboża, które mogło dziennie być wydawane mieszkańcom stolicy, jako wyznacznik świetności rządów Septymiusza Sewera⁶⁸. Problem polega na tym, że przytoczone

⁶⁰ Plin. *Nat.* XVIII 12.66.

⁶¹ Bonacci 2016, 205–244.

⁶² *Epit. de Caes.* 1.6.

⁶³ Joseph. *BJ* II 383–385; tłum. J. Radożycki.

⁶⁴ Suet. *Aug.* 18.2.

⁶⁵ Tadeusz Kotula wskazał na wyraźne ślady ucisku ludności Egiptu w okresie władzy Antoninów, co często skutkowało wystąpieniami przeciwko rzymskim wpływom na tym terenie. Jako skutki wspomnianych powstań T. Kotula wyliczył zaniedbanie systemu irygacyjnego, wzrost cen, występowanie głodu oraz depopulację obszarów uprawiających zboże, zob. Kotula 1958, 11. Stąd też wynika zainteresowanie autorów antycznych wszystkimi aktywnościami cesarzy na terenie Egiptu (Suet. *Aug.* 18.2; *Epit. de Caes.* 1.4–5; *HA Aurel.* 47.3; *HA Prob.* 9.3). Wśród starożytnych autorów istniało także przekonanie na temat słuszności wyzysku ekonomicznego Egiptu, a także służalczej roli buntowniczego narodu, jak często określano Egipcjan. Pogląd ten podzielał Pliniusz Młodszy, który był zdania: „Niech przeto Egipt pojmie i zrozumie z doświadczenia, że dostarcza nam nie środków żywności, lecz podatku w naturze; niechaj przyjmie do wiadomości, iż nie jest narodowi rzymskiemu niezbędnym, a ponadto niechże wie, że ma pełnić rolę służebną” (Plin. *Pan.* 31; tłum. P. Gruszka).

⁶⁶ Tac. *Ann.* VI 13.

⁶⁷ Cass. Dio LX 11.2.

⁶⁸ *HA Sev.* 23.2.

przez niego dane są o wiele niższe niż szacunki dotyczące początków działalności *officium annonae*⁶⁹. Zagadką pozostaje naturalnie liczba ludzi uprawnionych do otrzymywania zboża w tym okresie, lecz *passus* ten równie dobrze można potraktować jako wypaczenie autora⁷⁰.

Rzymska *annona* jest zjawiskiem niezaprzeczalnie związanym z transportem morskim⁷¹. „Rzym jest zależny od zewnętrznych dostaw” – pisał Tacyt, dodając przy tym, że „życie narodu rzymskiego jest dzień po dniu rzucane na niepewną łaskę fal i wiatru”⁷². To metaforyczne sformułowanie nie jest jedynym śladem zainteresowania autorów antycznych logistyką procesu zaopatrywania stolicy. W kontekście czasu potrzebnego do przetransportowania zboża do Miasta osobliwym przykładem jest anegdota Pliniusza Starszego dotycząca postaci Katona Starszego i jego przemowy podczas posiedzenia senatu dotyczącej kartagińskiej figi⁷³. Fakt, że trzy dni wystarczyły starożytnym *navicularii*, aby przetransportować zboże z kartagińskiego portu do Rzymu, wydaje się niesamowitym osiągnięciem. Wymiana handlowa między Italią a północnym wybrzeżem Afryki Prokonsularnej przebiegała sprawnie do tego stopnia, że w trakcie roku żeglarze mieli możliwość kilkakrotnie odbyć tę trasę ze swoimi ładunkami⁷⁴.

Nieco inaczej było z transportem egipskiego zboża, który na trasie z Aleksandrii do Italii zajmował tygodnie, a nawet miesiące⁷⁵. Szczegóły na temat pokonywania tej trasy zawiera fragment *Dziejów Apostolskich* obejmujący poszczególne etapy wędrówki Świętego Pawła do Rzymu⁷⁶. Na podstawie tego źródła warto odnotować dwie informacje. Paweł, ukazując trudy swojej podróży, dwukrotnie wspominał o konieczności wyrzucenia ładunków ze zbożem do morza, ze względu na silne burze, z którymi musiała się mierzyć załoga⁷⁷. Istotne jest także dokładne określenie liczby osób (276) znajdujących się na pokładzie dla ukazania skali aleksandryjskich okrętów⁷⁸. Zapotrzebowanie na olbrzymie ilości zboża w stolicy zapewniały tysiące tego rodzaju jednostek. Dla zobrazowania spektrum tego mechanizmu warto uwzględnić przekaz Tacyty. Według jego przekazu, w czasach Nerona miała miejsce katastrofa, kiedy to na skutek burzy zatonoło w porcie w Ostii około 200 okrętów, a kolejne 100 zostało zniszczonych na skutek pożaru⁷⁹. Mimo ogromu zniszczeń cena zboża nie uległa zwiększeniu, a utrata ładunku z około 300 jednostek nie wpłynęła na prawidłowe funkcjonowanie prefektury. Nie należy się zatem dziwić Eliuszowi Arystydesowi, który w poetycki sposób głosząc potęgę Rzymu

⁶⁹ Istotny element w badaniach nad rzymską *annoną* stanowi także wielkość zboża przysługująca każdemu mieszkańcowi Wiecznego Miasta. W szacunkach tych często uwzględnia się relację Katona Starszego dotyczącą żywienia czeladzi w *De agri cultura* (Cato *Agr.* 66). Optymalną wartością miesięcznego przydziału wydaje się równowartość czterech *modii* pszenicy.

⁷⁰ Virlouvet 2000.

⁷¹ Johannowsky 1994; Lo Cascio 2002; Mattingly 2006.

⁷² Tac. *Ann.* III 54; tłum. S. Hammer.

⁷³ Plin. *Nat. XV* 20.74. Wnioskowanie o czasie transportu zboża z Afryki Prokonsularnej na podstawie przemowy Katona Starszego obarczone jest polityczno-propagandowym charakterem przytaczanego *passusu*, stąd też wątpliwości odnośnie jego wiarygodności.

⁷⁴ Stone 2014, 573.

⁷⁵ Mattingly 2006, 293–294.

⁷⁶ *Act. Ap.* 27.2 – 28.14.

⁷⁷ *Act. Ap.* 27.18; 27.38.

⁷⁸ *Act. Ap.* 27.37.

⁷⁹ Tac. *Ann.* XV 18.

w czasach Antonina Piusa, jako Grek przybyły z terenów Azji, zachwycał się niezliczoną liczbą statków przybywających i odpływających z rzymskich portów⁸⁰.

W materiale źródłowym zachowały się także wskazówki dotyczące formy i organizacji rozdawnictwa zboża. W świetle przekazu Swetoniusza August systematycznie podejmował się prób usprawnienia systemu. Przykładem takiej działalności jest chociażby planowana zmiana w wydawaniu porcji zbożowych: „[...] postanowił trzy razy do roku wydawać talony, każdorazowo na cztery miesiące”⁸¹, lecz praktyka ta nie przyjęła się, co tylko umocniło tradycję pobierania przynależnego przydziału w każdym kolejnym miesiącu⁸². Jeszcze jedną ważną informacją odnośnie do organizacji *frumentationes* były wspomniane przez Swetoniusza „talony” (*tesserae*)⁸³. Swetoniusz wymienia je także wśród licznych podarków dla ludu w okresie rządów Nerona⁸⁴. Relacja ta potwierdza, jak cennym towarem dla ludu było zboże, a także jak dużym przywilejem było otrzymywanie publicznego zboża na koszt państwa. Swetoniusz w swoim przekazie sytuuje *tesserae frumentariae* jako bardziej wartościowe niż różnorakie ptactwo czy też po prostu innego rodzaju żywność⁸⁵. Odwołania do „bonów zbożowych” stały się także przedmiotem satyrycznych utworów poetów – chociażby Juwenalisa oraz Persjusza⁸⁶.

Wraz z decyzją Augusta, która dotyczyła utworzenia *officium annonae*, rozpoczęła swoją działalność zupełnie nowa administracja, kierowana przez ekwickiego prefekta o szerokich kompetencjach. Mimo że *praefectus annonae* związany był ze stolicą, a w szczególności ze *statio annonae* nieopodal Palatynu, gdzie najpewniej stacjonował, to ślady działalności tego urzędnika, a także podległego mu personelu, odnaleźć można na różnych obszarach w obrębie całego basenu Morza Śródziemnego.

Rozdawnictwo zboża, a w późniejszym okresie także innych produktów spożywczych, wyróżniało Rzym – jako stolicę cesarstwa – przede wszystkim z uwagi na skalę całego przedsięwzięcia. W czasach rządów Antoninusa Piusa przywileje życia w Wiecznym Mieście wychwalał Eliusz Arystydes, który pisał: „Jednoczy się tu wszystko, handel, żegluga, rolnictwo, oczyszczanie metali, sztuki, jakie są i były, wszystko, co dzieje się i rodzi. Rzecz, której tu nie ujrysz,

⁸⁰ Aristid. *Or.* 14.13. Więcej na temat refleksji Eliusza Arystydesa dotyczących Imperium Romanum zob. Oliver 1953, s. 895–907.

⁸¹ Suet. *Aug.* 40.2: tłum. J. Pliszczyńska.

⁸² Kwestię nieco zagadkową stanowi miejsce lub też ze względu na skalę przedsięwzięcia miejsca, w których odbywało się rozdawnictwo zboża. W przypadku innych produktów spożywczych – jak to zaznaczył Robert Curtius – istniały ściśle określone punkty, jak chociażby *Forum Cuppedinis*, *Forum Piscarium*, *Portus Olearius*, *Forum Holitorium*, *Forum Vinarium*, *Forum Suarium* czy też *Forum Boarium*, zob. Curtius 2015, 173.

⁸³ W polskim przekładzie dzieła Swetoniusza oprócz sformułowania „talony” zamiennie pojawia się także określenie „bony zbożowe”. W obydwu przypadkach chodzi o te same *tesserae frumentariae*. Istnieją pewne wątpliwości w kwestii organizacji i przeznaczenia *tesserae*, gdyż nie dotyczyły one wyłącznie rozdawnictwa zboża, jak chociażby wspomniane przez Swetoniusza talony pieniężne (*tesserae nummariae*) (Suet. *Aug.* 41.2). Więcej na temat charakterystyki *tesserae* zob. przede wszystkim Virlouvet 1995, 340–351.

⁸⁴ Suet. *Nero* 11.2.

⁸⁵ Lista podarków przeznaczonych przez Nerona wydaje się imponująca, gdyż oprócz wspomnianych zawierała także według Swetoniusza ubrania, złoto, srebro, drogie kamienie, perły, malowidła, niewolników, zwierzęta pościgowe, oswojone dzikie zwierzęta, okręty, domy czynszowe oraz ziemię (Suet. *Nero* 11.2).

⁸⁶ Juv. *Sat.* 7.171; Pers. *Sat.* 5.74.

snadź nie istniała lub nie istnieje. Dlatego trudno rozstrzygnąć, czy miasto góruje bardziej nad innymi miastami czy też państwo nad państwami, które były kiedykolwiek w przeszłości”⁸⁷.

Bibliografia

Przekłady źródeł

Eliusz Arystydes, *Pochwała Rzymu*, „Meander” 6.1, tłum. W. Madyda, 1951.

Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, tłum. J. Radożycki, Warszawa 2016.

Monumentum ancyranum, „Meander” 27.6, tłum. A. Zielińska, 1972.

Pliniusz Młodszy, *Panegiryk czyli Mowa dziękczynna na cześć Trajana wygłoszona w Senacie w 100 r.*, tłum. P. Gruszka, Gdańsk 1996.

Seneka Młodszy, *O krótkości życia; O życiu szczęśliwym; O gniewie; O pocieszeniu do Marcji; O pocieszeniu do matki Helwii; O pocieszeniu do Polibiusza; O niezłomności mędrca; O Opatrzności; O pokoju ducha; O bezczynności*, tłum. L. Joachimowicz, Warszawa 1965.

Swetoniusz, *Żywoty Cezarów*, tłum. J. Pliszczyńska, Warszawa 1954.

Tacyt, *Dzieła*, I–II, tłum. S. Hammer, Warszawa 1957.

Źródła epigraficzne

AE = *L'Année Épigraphique*, Paris. 1888–.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1862–.

ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae*, red. H. Dessau, Berlin 1892–1916.

Mon. Anc. = *Monumentum ancyranum*, „Meander” 27.6, tłum. A. Zielińska, 1972.

Literatura przedmiotu

Aldrete G.S., Mattingly D.S., 1999: *Feeding the City: The Organization, Operation and Scale of the Supply System for Rome*, [w:] *Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire*, red. D.S. Potter, D.J. Mattingly, Ann Arbor, 171–204.

Alföldy G., 1998: *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, tłum. A. Gierlińska, Poznań.

Alföldy G., 2012: *Ein Prokurator aus Carteia*, „HABIS” 43, 165–175.

Arnaud P., 2016: *Cities and Maritime Trade under the Roman Empire*, „Pharos” 35, 117–174.

Alston R., 2014: *Aspects of Roman History 31 BC–AD 117*, London–New York.

Awianowicz B.B., 2019: *Gramatyka monet rzymskich okresu republiki i cesarstwa*, I: *Kompendium tytulatur i datowania*, Toruń.

Biccari M.L., 2021: *L'approvvigionamento granario di Roma in età tardoimperiale: il ruolo del praefectus annonae*, „Studi urbinati di scienze giuridiche, politiche ed economiche” 71.1–2, 343–364.

⁸⁷ Aristid. *Or.* 14.13; tłum. W. Madyda.

- Bonacci L., 2016: *La politica granaria di Roma imperiale. La Gallia come modello metodologico*, Roma.
- Boulvert G., 1970: *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain: rôle politique et administratif*, Napoli.
- Brunt P.A., 1975: *The Administrators of Roman Egypt*, „JRS” 65, 124–147.
- Brunt P.A., 1983: *Princeps and Equites*, „JRS” 73, 42–75.
- Caldelli M.L., 2020: *I prefetti dell’annona da Augusto a Costantino*, Roma.
- Camodeca G., 1994: *Puteoli porto annonario e il commercio del grano in età imperiale*, [w:] *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des début de la République jusqu’au Haut Empire*, red. J. Bérard, Rome–Naples, 103–128.
- Casson L., 1980: *The Role of the State in Rome’s Grain Trade*, „Memoirs of the American Academy in Rome” 36, 21–33.
- Charles-Picard G., 1968: *Un témoignage sur le commerce des objets d’art dans l’empire romain: La statue de bronze de l’Apollon de Mactar; offerte par S. Julius Possessor*, „RA” 2, 297–314.
- Christol M., 2018: *Procurator annonae et procurator utriusque portus au IIIe siècle: l’évolution vers une seule fonction?*, „MEFRA” 130.2, 375–386.
- Cooley A.E., 2009: *Res Gestae divi Augusti: Text, Translation, and Commentary*, Cambridge.
- Curtius R.I., 2015: *Storage and Transport*, [w:] *A Companion to Food in the Ancient World*, red. J. Wilkins, R. Nadeau, Malden–Oxford–Chichester, 173–182.
- Demougin S., 2003: *Un nouveau préfet de l’annone du Ier siècle*, „MEFRA” 115.2, 549–561.
- Eck W., 2000: *The Emperor and His Advisers*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, XI: *The High Empire AD 70–192*, red. A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge, 195–213.
- Eck W., 2002: *Imperial Administration and Epigraphy: In Defence of Prosopography*, [w:] *Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World*, red. A.K. Bowman, H.M. Cotton, M. Goodman, S. Price, Oxford, 131–152.
- Eck W., 2006: *Der praefectus annonae: ein Superminister im Imperium Romanum? Heeresversorgung und praefectura annonae: nicht eine Großadministration, sondern zwei getrennte administrative Welten*, „Xantener Berichte. Grabung-Forschung-Präsentation” 14, 49–58.
- Eck W., 2007: *The Age of Augustus*, Oxford.
- Erdkamp P., 2005: *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*, Cambridge.
- Erdkamp P., 2015: *Supplying Cities*, [w:] *A Companion to Food in the Ancient World*, red. J. Wilkins, R. Nadeau, Malden–Oxford–Chichester, 183–192.
- Frederiksen M.W., 1981: *Puteoli e il commercio del grano in epoca romana*, [w:] *Studi e ricerche su Puteoli romana*, red. G. Camodeca, Naples, 5–27.

- Garnsey P., 1988: *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge.
- Geraci G., 1994: *L'Egitto provincia frumentaria*, [w:] *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des début de la République jusqu'au Haut Empire*, red. J. Bérard, Rome–Naples, 279–294.
- Geraci G., 2018: *Feeding Rome: The Grain Supply*, tłum. C. Holleran, [w:] *A Companion to the City of Rome*, red. C. Holleran, A. Claridge, Hoboken–Chichester–Malden, 219–245.
- Goodman M., 2012: *The Roman World 44 BC–AD 180*, New York.
- Giardina A., 1997: *Kupiec*, [w:] *Człowiek Rzymu*, red. A. Giardina, tłum. P. Bravo, Warszawa, 303–334.
- Gros P., 2001: *Les édifices de la bureaucratie impériale: administration, archives et services publics dans le centre monumental de Rome*, „Pallas” 55, 107–126.
- Herz P., 1988: *Der praefectus annonae und die Wirtschaft der westlichen Provinzen*, „Ktéma: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques” 13, 69–85.
- Homo L., 1930: *Roman Political Institutions from City to State*, tłum. M.R. Dobie, New York–London.
- Houston G.W., 1980: *The Administration of Italian Seaports during the First Three Centuries of the Roman Empire*, „Memoirs of the American Academy in Rome” 36, 157–171.
- Höbenreich E., 1997: *Annona. Juristische Aspekte der stadtrömischen Lebensmittelversorgung im Prinzipat*, Graz.
- Johannowsky W., 1994: *Canali e fiumi per il trasporto del grano*, [w:] *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des début de la République jusqu'au Haut Empire*, red. J. Bérard, Rome–Naples, 159–165.
- Kessler D., Temin P., 2007: *The Organization of the Grain Trade in the Early Roman Empire*, „The Economic History Review” 60.2, 313–332.
- Kienast D., 2004: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- Kłodziński K., 2024: *Officium a rationibus: The Office and Officials Responsible for the Imperial Treasury*, Leuven–Paris–Bristol.
- Kotula T., 1958: *Studia nad problemem afrykańskiej annony*, „Przegląd historyczny” 49.1, 1–20.
- Kudzin P., 2019: *Prefektura annony w okresie flawijskim. Uwagi wstępne*, „Tabularium Historiae” 5, 95–105.
- Lo Cascio E., 2001: *La population*, „Pallas” 55, 179–198.
- Lo Cascio E., 2002: *Ancora sugli «Ostia's services to Rome». Collegi e corporazioni annonarie a Ostia*, „MEFRA” 114.1, 87–110.
- Lo Cascio E., 2007: *L'approvvigionamento dell'esercito romano: mercato libero o 'commercio amministrato'?*, [w:] *The Impact of the Roman Army (200 B.C. – A.D. 476): Eco-*

- nomic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, red. L. de Blois, E. Lo Cascio, Leiden–Boston, 195–206.
- Mattingly D., 2006: *The Imperial Economy*, [w:] *A Companion to the Roman Empire*, red. D.S. Potter, Malden–Oxford–Carlton, 283–297.
- Oliva A., 1930: *La politica granaria di Roma antica dal 265 a.C. al 410 d.C. Saggio di agricoltura ed economia rurale*, Piacenza.
- Oliver J. H., 1953: *The Ruling Power: A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides*, „TAPhS” 43.4, 871–1003.
- Olszaniec S., 2019: *From Portus to Rome: A Few Remarks on Corn Supply of the Eternal City and Administrators of Portus and the Banks of the Tiber in Late Antiquity*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 14, 163–186.
- Pavis d’Esurac H., 1974: *Le personnel d’origine servile dans l’administration de l’annone*, [w:] *Actes du colloque 1972 sur l’esclavage. Besançon 2–3 mai*, Besançon, 299–313.
- Pavis d’Esurac H., 1976: *La préfecture de l’annone, service administratif impérial d’Auguste à Constantin*, Rome.
- Ravizza M., 2020: *Sui poteri giurisdizionali del praefectus annonae in età del principato*, „Jus-online” 3, 61–81.
- Remesal Rodriguez J., 1986: *La annona militaris y la exportación de aceite bético a Germania*, Madrid.
- Remesal Rodriguez J., 1991: *Sextus Iulius Possessor en la Bética*, „Gerion” 3, 281–296.
- Remesal Rodriguez J., 2002: *Military Supply During Wartime*, [w:] *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire*, red. L. de Blois, J. Rich, Amsterdam, 77–92.
- Rickman G., 1980: *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford.
- Rickman G., 1998: *Problems of Transport and Storage of Goods for Distribution: «les traces oubliées»*, [w:] *La mémoire perdue. Recherches sur l’administration romaine. Actes des tables rondes de Rome (mai 1994-mai 1995)*, Roma, 317–324.
- Rickman G., 2002: *Rome, Ostia and Portus: The Problem of Storage*, „MEFRA” 114.1, 353–362.
- Ruciński S., 2007: *Czy starożytny Rzym był milionowym miastem?*, „Meander” 3/4, 294–307.
- Sablairolles R., 1999: *Fastigium equestre. Les grandes préfectures équestres*, [w:] *L’ordre équestre. Histoire d’une aristocratie (IIe siècle av. J.-C.–IIIe siècle ap. J.-C.). Actes du colloque international de Bruxelles-Leuven, 5–7 octobre 1995. Rome: École Française de Rome*, red. S. Demougin, H. Devijver, M.-Th. Raepsaet-Charlier, Rome, 351–389.
- Sawiński P., 2016: *Sukcesja władzy cesarskiej w okresie rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej (30 p.n.e.–68 n.e.)*, Poznań.
- Scardigli B., 1983: *Asinius Pollio und Nikolaos von Damaskus*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte” 32, 121–123.

- Stone D.L., 2014: *Africa in the Roman Empire: Connectivity, the Economy, and Artificial Port Structures*, „AJA” 118.4, 565–600.
- Tarwacka A., Zabłocki J., 2021: *Rzymskie prawo publiczne*, Warszawa.
- Temin P., 2006: *The Economy of the Early Roman Empire*, „Journal of Economic Perspectives” 20.1, 133–151.
- Vera D., 2008: *Gli horrea frumentari dell’Italia tardoantica: tipi, funzioni, personale*, „MEFRA” 120.2, 323–336.
- Virlouvét C., 1995: *Tessera Frumentaria. Les procédures de distribution du blé public à Rome à la fin de la République et au début de l’Empire*, Rome.
- Virlouvét C., 2000: *L’approvvigionamento di Roma imperiale: una sfida quotidiana*, [w:] *Roma imperiale*, red. E. Lo Cascio, Roma, 103–135.
- Virlouvét C., 2009: *La plèbe frumentaire dans les témoignages épigraphiques: essai d’histoire sociale et administrative du peuple de Rome antique*, Rome.

Wojciech Wierzbicki
Uniwersytet Gdański
wojciech.wierzbicki@phdstud.ug.edu.pl
ORCID: 0000-0002-8485-0402